

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЛЯШЕНКО ЛАРИСА ВАСИЛІВНА

УДК 159.952:[37.016:81'243-057.874](043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
ДОВІЛЬНОЇ УВАГИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія
053 Психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Переяслав – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ), лабораторія вікової психофізіології

Науковий керівник – член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор
Кокун Олег Матвійович,
Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, заступник директора з науково-
інноваційної роботи

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Михальчук Наталія Олександрівна,
Рівненський державний гуманітарний
університет МОН України,
кафедра практики англійської мови, завідувач

кандидат психологічних наук, професор
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка МОН України,
кафедра загальної та практичної психології, завідувач

Захист відбудеться «26» березня 2021 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.27.053.04 в ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Автореферат розісланий «25» лютого 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.В. Ли́ла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасний комунікативний простір характеризується інформаційною насиченістю, зростанням ролі спілкування в усіх сферах життя суспільства. Стрімкі соціально-технологічні зміни, глобалізація міждержавних зв'язків і модернізація системи освіти вимагають підвищення іншомовної мовленнєвої культури, достатньої для якісного і повноцінного вербального спілкування, оволодіння іншомовною компетентністю, що починається ще зі шкільного віку через вивчення однієї чи декількох іноземних мов і опанування специфіки усного іншомовного літературно-нормативного мовлення. Дослідження (Т.О. Долга, Е.Е. Івашкевич, І.А. Мамчур, Н.О. Михальчук, Л.І. Халимон й ін.) показали, що вивчення нерідної мови є потужним психологічним чинником, який справляє вплив на особистісний розвиток, змінює характеристики когнітивної сфери, сприяє становленню у школярів довірливої уваги, що фасилітує особистість до самостійної регуляції своєї поведінки, самовираження індивідуальності тощо.

Проблема довірливої уваги особистості не є новою в психології. Існує чимало досліджень, присвячених пошуку ефективних шляхів вирішення проблеми розвитку довірливої уваги школярів, аби забезпечити у процесі навчальної діяльності їх якісне сприймання, запам'ятовування, осмислення навчального матеріалу, самостійне виконання учнем пізнавальної діяльності відповідно до вказівок учителя (І.В. Волженцева, П.Я. Гальперін, Л.О. Калмикова, О.М. Кокун, О.М. Корніяка, Г.С. Костюк, М.В. Лиля, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн й ін.).

Фундаментальне значення для розуміння феномена довірливої уваги мають праці Л.С. Виготського, який розглядає увагу в парадигмі культурно-історичної теорії, а також роботи Д.М. Узнадзе, де увага вивчається з позицій психології настановлення. В дослідженнях Б.Г. Ананьєва, Н.Ф. Добриніна, С.Л. Рубінштейна, І.В. Страхова, Ю.М. Швалба, Т.Д. Щербан й інших вчених увага визначається як детермінанта спрямованості й актуалізації будь-якої діяльності. Згідно з іншим напрямком дослідження увага розглядається як спеціальна контролювальна діяльність стосовно всіх пізнавальних процесів, завдяки чому стає можливим створення школярем абсолютно унікального для нього творчого продукту (Н.І. Антюхова, І.П. Віннічук, О.А. Кривопишина, Н.М. Латиш, В.О. Моляко, Л.А. Онуфрієва й ін.).

На жаль, проблемі розвитку довірливої уваги школярів з використанням потенціалу іноземної мови приділено недопустимо мало уваги. Ця проблема вивчалась, як правило, в парадигмі дотичних до неї досліджень: в них були окреслені певні аспекти розвитку довірливої уваги, але досить поверхово, негрунтовно. Разом з тим у дослідженнях О.В. Бойко, І.В. Гордієнко-Митрофанової, Н.О. Михальчук, К.В. Олександренко було проаналізовано шляхи становлення довірливої уваги школярів старшого шкільного віку під час читання та розуміння ними іншомовного тексту. В роботах О.Є. Верьовкіної, М.В. Лили, Т.О. Цавалюк йдеться про активізацію довірливої уваги у молодшому шкільному віці завдяки формуванню інтелектуальних почуттів. У дослідженнях М.М. Вахнован, Т.А. Російчук розглядається процес становлення довірливої уваги особистості через взаємозв'язок мови і мислення у процесі вивчення іноземної мови. В роботах І.В. Коваль піднімаються проблеми формування довірливої уваги школярів підліткового та старшого шкільного віку в зв'язку із становленням їх творчої

ініціативи, особистісно-стильових характеристик оволодіння іноземною мовою та з іншими аспектами мовлення.

Тим часом аналіз психологічних джерел з названої проблематики засвідчив відсутність цілісних досліджень, які розкривали б психологічні особливості становлення довільної уваги особистості саме в молодшому шкільному віці; встановлювали б основні характеристики довільної уваги, які є важливими для вивчення учнями іноземної мови; обґрунтовували б стадії функціонування довільної уваги та визначали б її форми тощо. Крім того, не було предметом спеціальних наукових досліджень створення цілісної теоретичної моделі розвитку довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови, яка враховувала б психологічні чинники, особливості та умови такого становлення, сприяла б віднайденню ефективних шляхів формування готовності молодших школярів до самостійного оволодіння іноземною мовою в майбутньому. Все це і зумовило вибір теми дослідження: *«Психологічні особливості розвитку довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови»*.

Зв'язок роботи з навчальними програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукових досліджень лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України «Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості» (державний реєстраційний номер 0113U00126) та «Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівців в умовах соціально-економічних перетворень» (державний реєстраційний номер 0116U004815). Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 11 від 26.11.2015 р.) й узгоджена в Міжвідомчій раді НАПН з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (протокол № 8 від 15.12.2015 р.).

Об'єктом дослідження є *довільна увага* учнів початкових класів.

Предмет дослідження – *психологічні особливості, чинники та умови* становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови.

Мета дисертаційного дослідження полягає в теоретичному узагальненні й емпіричному вивченні психологічних особливостей, чинників та умов становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Здійснити психологічний аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних підходів до вирішення проблеми становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови; поглибити зміст психологічної характеристики уваги як пізнавального процесу.

2. Встановити властивості, стадії, форми та типи довільної уваги особистості.

3. Визначити стан сформованості довільної уваги молодших школярів.

4. Створити й апробувати структурно-функціональну модель становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови.

5. З'ясувати психологічні особливості, чинники та умови становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови.

Для розв'язання дослідницької проблеми було застосовано комплекс **методів**, вибір і поєднання яких зумовлені предметом, метою та завданнями дослідження, а

саме:

теоретичні – теоретико-методологічний аналіз наукових джерел і наявних у науковому обігу психологічних підходів: їх систематизація, класифікація, узагальнення, теоретичне моделювання з метою вивчення феномена «довільна увага» молодших школярів й стану розробки проблематики становлення довольної уваги учнів початкових класів у процесі навчання іноземної мови;

емпіричні – спостереження, бесіда, анкетування, тестування, які використано для більш глибокого, цілісного вивчення особливостей розвитку довольної уваги у дітей молодшого шкільного віку; психолого-педагогічний експеримент у формі *констатувального* (визначення стану сформованості довольної уваги молодших школярів), *формуального* (впровадження розробленої структурно-функціональної моделі становлення довольної уваги молодших школярів у процес навчання англійської мови) та *контрольного* (порівняльний аналіз результатів дослідження й визначення психологічних особливостей, чинників та умов становлення довольної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови) експерименту;

методи математичної статистики – з метою оцінки сформованості довольної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови використовувався *факторний* аналіз; для з'ясування психологічних особливостей становлення довольної уваги молодших школярів, взаємозалежності структурних складових довольної уваги і характеристик мислення, пам'яті, уваги та сприймання учнів застосовувався *кореляційний* аналіз; для оцінки розбіжностей між показниками довольної уваги та інших пізнавальних процесів використано t-критерій Ст'юдента, ϕ^* – кутове перетворення Фішера, X-критерій Колмогорова-Смірнова. Статистичне опрацювання даних здійснювалося з використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS_20.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилася на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ), Ювілейнівського опорного закладу загальної середньої освіти I-III ступенів Ювілейної сільської ради, навчально-виховного комплексу «Спеціалізована школа I-III ступенів – лицей» №20 Оболонського району м. Києва, Рівненських ЗОШ I-III ступенів №15, 20 Рівненської міської ради. В дослідженні брали участь 270 учнів. До експерименту було залучено 28 викладачів психології закладів вищої освіти і 59 здобувачів вищої освіти факультетів іноземної філології й психології, а також психолого-природничого та педагогічного факультетів, які виконували роль експертів. Дослідження тривало впродовж 2016–2020 рр.

Наукова новизна дослідження. По-перше, *отримано нові положення, відмінні від раніше відомих у психологічній науці*, а саме:

1. У молодших школярів на уроках іноземної мови довольна увага актуалізується через *образ*. Останній є не просто результатом уявлення, але й зоровим узагальненням, що супроводжує мовленнєву експлікацію думки школярів завдяки вказівним жестам вчителя. Виокремлення з усієї парадигми сприймання об'єкта інтересу молодших школярів відбувається *ситуативно* за допомогою вказівного жесту вчителя. Тим часом виділення навіть частини цього об'єкта щодо окремо обраного (або сконструйованого) простору свідчить вже про *надситуативне*

ставлення учня до певного об'єкта і створення більш стійкого способу існування самого об'єкта, а не тільки про його зв'язок із вказівним жестом, що пов'язане з руховою активністю школяра. Так вказівний жест трансформується в парадигму умовного простору, подальші перетворення якого фасилітують появу «вказівного поля» у системі довільної уваги школяра.

2. В початковий період становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови, коли мова і розуміння мовлення базуються на структурі значення, провідну роль у цих процесах відіграє предметна віднесеність, наочний, зоровий образ (зображення), що виконує роль «внутрішньої форми», тобто своєрідної опори довільної уваги, а в подальшому – вербального мислення.

3. Актуалізація довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови відбувається *в умовному просторі, наближеному до реальної життєдіяльності*. Довільна увага сприяє «групуванню» мовленнєвої діяльності навколо образу і творчих практик. Простір стає (умовно) парадигмою *значущого і ціннісного змісту*, що спочатку уособлював собою *певний образ*, спеціально створений вчителем. Інакше кажучи, виділення цього мовленнєвого образу стало підставою для побудови молодшими школярами *індивідуальної моделі світу*. Ритуалізовані реальні дії, що вміщують у своїй структурі «продукцію» всіх видів творчих практик, презентують собою символічну форму первинного образу, який створюється школярами з самого початку актуалізації довільної уваги.

4. Стимулювання розвитку довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови відбувається за наявності збігу структури предметної дії учня зі структурою розгорнутого висловлювання (адресант – дія – об'єкт). При цьому особливе значення має гра для розвитку довільної уваги, забезпечуючи об'єднувальний характер зображення діяльності (тут: ігрової) – зв'язок між практикою й іноземною мовою. Йдеться не про окрему дію, а про *образотворчу систему*, що передбачає домінуючу роль самого школяра як діяча, який, за умовами «уявної ситуації», був виключений з простору буденності. Зображений об'єкт і дії, пов'язані з ним (зазвичай вони неактуальні, умовні), нагадуватимуть просту, буденну, повсякденну ситуацію (наприклад, гру з іграшкою або малювання, танок тощо). Саме ця система набула віддзеркалення в іншомовному мовленні. Умовна образотворча система і система іншомовного мовлення тісно взаємопов'язані і перебувають у ситуації взаємного породження. Ось чому довільна увага виступає з'єднувальною ланкою, а не «посередником» між практикою і мовою, це – породжувальний механізм.

5. Завдяки стимулюванню вчителем довільної уваги молодших школярів створюється образ, який орієнтується на зображення в ситуації обмеженого умовного поля. Саме такий механізм взаємодії між вчителем і учнем наближує навчальні ситуації до реальних, що матиме своє продовження в майбутньому і дасть змогу школярам «переносити» набуті на уроках знання, вміння і навички в подальші ситуації іншомовної взаємодії з носіями мови в кроскультурному просторі.

По-друге, *отримано наукові результати, які дали змогу вперше:*

1) встановити взаємозв'язки між властивостями довільної уваги молодших школярів (стійкість, концентрація та ін.) і їх мисленням, уявою, сприйманням, пам'яттю та успішністю діяльності в процесі вивчення іноземної мови; 2) розробити

теоретичну модель актуалізації довільної уваги молодших школярів під час навчання іноземної мови; 3) створити й апробувати структурно-функціональну модель становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови; 4) визначити психологічні особливості, чинники та умови становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови; 5) описати довільну увагу за стадіями її функціонування; 6) визначити фокальний і периферійний типи уваги; 7) запропонувати навчальне середовище «English songs, dancing and plays» для комп'ютерної підтримки вивчення англійської мови учнями початкової школи у закладах середньої освіти.

По-третє, **поглиблено**:

1) зміст властивостей, стадій, форм та типів довільної уваги особистості; 2) психологічну характеристику уваги як пізнавального процесу; 3) концепцію рівневої організації довільної уваги.

По-четверте, **вдосконалено** послідовність експлікації довільної уваги молодших школярів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в такому: *розроблено* комплекс методик для з'ясування психологічних особливостей, чинників та умов становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови й *створено* низку авторських завдань для формування довільної уваги учнів на уроках англійської мови в межах запропонованого автором навчально-методичного комплексу «Creative World of the English Language»; *виокремлено* критерії становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови; *впроваджено й апробовано* структурно-функціональну модель становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови; *запропоновано* спеціально організоване навчальне середовище «English songs, dancing and plays» для комп'ютерної підтримки вивчення англійської мови учнями початкової школи у закладах середньої освіти; *доведено* дієвість програми фасилітації становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови; *розроблено й впроваджено* в навчальний процес психологічний тренінг «Становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови».

Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами психологічних факультетів закладів вищої освіти при читанні лекцій і проведенні практичних занять з курсів «Вікова психологія», «Загальна психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія творчості», «Основи психологічного консультування», «Психологія інтелекту», «Робота практичного психолога в закладах освіти». Результати дослідження можуть бути також використані в навчальному процесі курсів підвищення кваліфікації вчителів іноземних мов.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено:

– в освітній процес закладів середньої освіти: селище Ювілейне – Ювілейнівського опорного закладу загальної середньої освіти I-III ступенів Ювілейної сільської ради (довідка №2 від 5.01.2021р.); м. Київ – навчально-виховний комплекс «Спеціалізована школа I-III ступенів – ліцей» №20 (довідка №01-08/1 від 5.01.2021р.);

– в педагогічний процес ЗВО: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (довідка №270/064 від 11.01.21р.); РДГУ (довідка №01-12/03 від 18.01.21р.).

Особистий внесок автора. Дисертація виконана здобувачкою самостійно. Всі сформульовані положення і висновки обґрунтовано авторкою на основі критичного аналізу вітчизняних та зарубіжних наукових джерел і врахування результатів емпіричного дослідження. На використані в роботі теоретичні положення інших авторів здійснено відповідні посилання. У навчальних посібниках, опублікованих у співавторстві з Е.Е. Івашкевичем, доробок здобувачки становить 50%.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідалися авторкою на 13 наукових зібраннях різного рівня значущості:

- на міжнародних науково-практичних конференціях та форумах: «Мови та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самобутність» (Київ, 2016); «Сучасні ІТ та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2017); «Світ психології» (Київ, 2017); «Використання on-line платформи у вивченні англійської мови» (Київ, 2017); «Форум вчителів іноземних мов FLT Forum» (Київ, 2018); «Методологія сучасної освіти і науки» (Варшава, 2018); «Люди. Влада. Політика» (Київ, 2019);

- на всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Сучасні проблеми психофізіологічного забезпечення діяльності» (Київ, 2018);

- на щорічних звітних наукових конференціях Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (2015–2020 рр.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 13 друкованих працях: 2 навчальних посібниках; 1 навчально-методичному посібнику; 1 методичному посібнику; 4 статтях у наукових фахових виданнях України; 1 статті у науковому фаховому виданні України, яке входить до міжнародних наукометричних баз даних (до бази Index Copernicus); 1 статті в міжнародному періодичному виданні, яке входить до бази Index Copernicus; 3 статтях в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (344 найменувань, з них 109 – іноземною мовою), 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 278 сторінок друкованого тексту, в тому числі 199 сторінок основного тексту. В роботі міститься 29 рисунків на 12 сторінках, 19 таблиць на 11,5 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність вивчення обраної проблеми; визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження; розкрито теоретичні й методологічні засади роботи; показано її наукову новизну і практичне значення; подано відомості про апробацію і впровадження результатів дослідження у практику, а також про публікації авторки та структуру дисертації.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічний аналіз проблеми розвитку довільної уваги молодших школярів у психологічній науці»** – проаналізовано психологічні теорії та концепції вивчення феномена довільної уваги особистості; визначено властивості, стадії, форми та типи довільної уваги особистості; висвітлено особливості становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови і розроблено теоретичну модель актуалізації довільної уваги учнів під час

навчання іноземної мови.

Огляд наукових джерел дав змогу проаналізувати психологічні теорії та концепції дослідження феномена довільної уваги особистості. Зазначено, що у вітчизняній та зарубіжній психології довільна увага розглядається як свідоме зосередження особистості на предметах і явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності (Г.С. Костюк, О.О. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, М.В. Ли́ла, О.Р. Лурія, D. LaBerge, D. Navon, C. Wickens й ін.).

Проаналізовано створені вченими теоретичні моделі довільної уваги: *модель селекції* (D. Broadbent, M. Posner & C. Snyder й ін.); *нейрофізіологічна модель* (О.М. Кокун, А. Allport й ін.); *конативна модель* (Б.Г. Ананьєв, Ф.Н. Гоноволін, Н.Ф. Добринін, О.М. Леонтьєв, М.В. Ли́ла, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, В.І. Страхов); *модель настановлення* (Д.Н.Узнадзе); *модель актуалізації умінь і навичок* (U. Neisser & R. Becklen) та ін.

З урахуванням результатів теоретичного аналізу наукової літератури визначено властивості, стадії, форми та типи довільної уваги особистості (рис. 1).

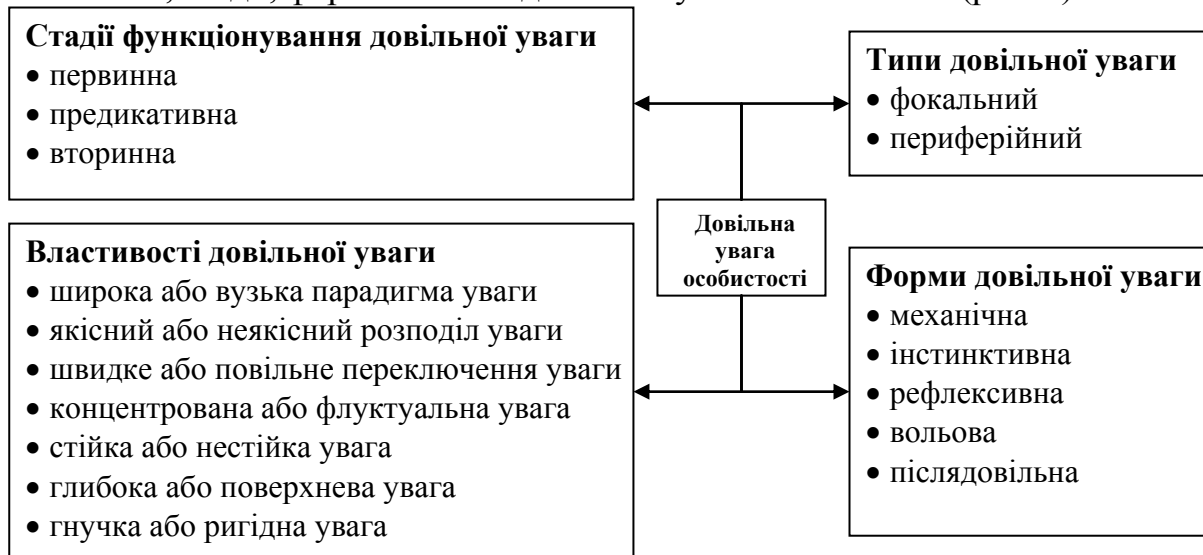

Рис. 1. Характеристика довільної уваги особистості: властивості, стадії, форми та типи

Розкрито вікові та індивідуальні особливості розвитку уваги дітей молодшого шкільного віку (О.Ю. Єрмолаєв, Т.М. Марютіна & Т.А. Мешкова, А.А. Люблінська, Я.К. Коломінська & О.Л. Панько й ін.). Наголошено, що стійкість довільної уваги визначається індивідуально-психологічними особливостями особистості молодших школярів (їх ставленням до навчальних занять, інтересом до окремих предметів, емоційно-вольовими якостями характеру, темпераментом, психічними станами), а також психолого-педагогічними умовами здійснення ними навчальної діяльності. Розроблено теоретичну модель актуалізації довільної уваги учнів на уроках іноземної мови (рис. 2).

Розширення парадигми довільної уваги через включення до неї все більшої кількості дій з об'єктом стає опорою для створення молодшими школярами цілих текстів іноземною мовою. Образ набуває естетичної цінності, а узагальнювальна сила зображення, експлікована у слові, продовжуватиме свій розвиток у парадигмі символічного контексту ритуальної дії. В такому випадку будь-яке структурне ціле

цього умовного простору починає відігравати домінуючу роль у формуванні іншомовної здатності. Слово, частково відокремившись від зображення, зберігатиме зв'язок з умовною ситуацією. Наскільки парадигмально практика потрапляла в це особливе образотворче поле, настільки ж мова набуває можливості охоплювати все нові сфери довкілля. Тому актуалізація уваги молодших школярів на уроках іноземної мови супроводжується ритуалами (пантоміма, танок, мова жестів, театралізовані дійства). Таким чином, мова і ритуал одночасно беруть участь у створенні образу, набуваючи таким чином провідної функції. Це поєднання мови і символічної моделі ситуації, на яку спирається учень початкової школи, є співзвучним сучасним уявленням про зв'язок мови і образу, який створюється.

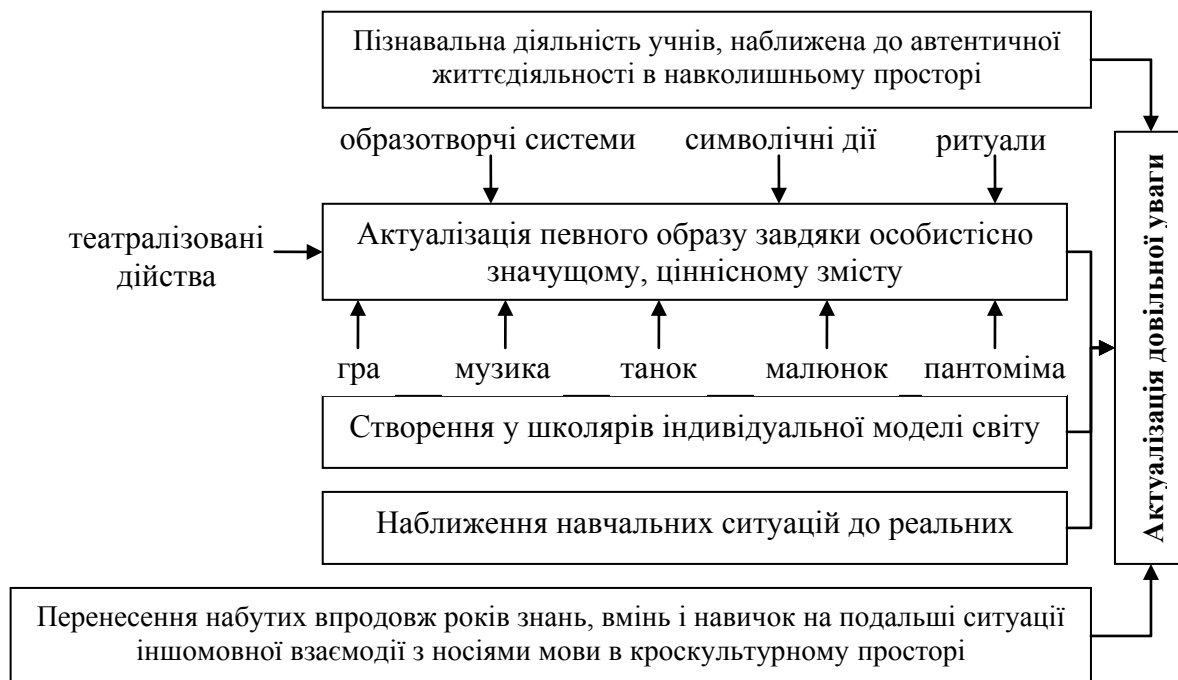

Рис. 2. Теоретична модель актуалізації довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови

Довільна увага сприяє становленню символічного або умовного поля, які розвиваються одночасно зі словом, тому має значення «внутрішня форма» останнього. Таким чином, змістом внутрішньої форми слова є не лише предметне значення як результат процесів узагальнення, уявлення про певний зміст тощо, а й сама по собі уявна ситуація як внутрішня трансформація реального символічного простору. На підставі такої внутрішньої форми і відбувається створення учнем іншомовного висловлювання. Кожен крок у розвитку й ускладненні іншомовного мовлення молодших школярів є одночасно розширенням меж уявного і реального символічного простору, що досягається завдяки актуалізації їх довільної уваги.

У другому розділі – «Емпіричне дослідження стану сформованості довільної уваги молодших школярів» – представлено психодіагностичний інструментарій, який використано з метою дослідження довільної уваги учнів початкової школи на заняттях з англійської мови, для з'ясування індивідуально-психологічних особливостей їх уваги; проаналізовано результати констатувального дослідження розвитку таких основних властивостей уваги, як стійкість та концентрація;

виокремлено психологічні особливості розвитку довільної уваги молодших школярів.

Метою емпіричного дослідження було вивчення індивідуальних особливостей розвитку у молодших школярів стійкості та концентрації довільної уваги, специфіки її становлення залежно від організації навчання на уроках англійської мови.

Констатувальний експеримент тривав протягом 2016-2017 рр. і охоплював *три етапи* дослідження. В ньому взяли участь 140 молодших школярів експериментальних (Е1, Е2) та контрольних (К1, К2) груп з Ювілейнівського опорного закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів Ювілейної сільської ради, навчально-виховного комплексу «Спеціалізована школа І-ІІІ ступенів – ліцей» №20 Оболонського району м. Києва. Крім того, 130 учнів Рівненських ЗОШ І-ІІІ ступенів №15, 20 Рівненської міської ради було залучено додатково до участі в емпіричному дослідженні з метою підвищення репрезентативності отриманих емпіричних даних.

Перший етап експерименту передбачав вивчення особливостей стійкості і концентрації довільної уваги молодших школярів в умовах здійснення ними групової діяльності в присутності дорослого. На цьому етапі було використано такі методики, як «Пошук чисел», «Дослідження концентрації уваги», «Дослідження обсягу уваги», «Дослідження стійкості уваги», «Коректурна проба (тест Бурдона)», «Таблиці Шульте», а також методику «Оцінка переключення уваги», методику Шульте-Горбова «Червоно-чорна таблиця», методику К.К. Платонова «Арабсько-римські таблиці». Отримані дані наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл молодших школярів за коефіцієнтами концентрації уваги (протягом 10 хвилин) на етапі констатувального дослідження

Групи (кількість школярів у %)	Коефіцієнт концентрації уваги (в балах)						
	0-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	більше 30
Експериментальна – Е1	8,7	35,0	31,4	14,0	4,9	4,7	1,3
Експериментальна – Е2	8,4	24,9	38,4	15,6	5,3	5,6	1,8
Контрольна – К1	10,1	27,2	36,7	15,6	6,1	4,3	-
Контрольна – К2	9,5	28,6	35,3	15,0	6,8	4,8	-

З таблиці 1 бачимо, що на початку констатувального дослідження найвищий показник концентрації уваги (понад 30 балів) мали 1,3% респондентів групи Е1 і 1,8% – Е2. Більшість учнів – понад 50% – мали досить низький рівень концентрації довільної уваги (коефіцієнт концентрації $k < 15$).

На підставі отриманих у дослідженні особливостей довільної уваги (її концентрації) ми виокремили п'ять рівнів концентрації цієї уваги у респондентів. Розподіл молодших школярів за рівнями концентрації уваги представлено на рис. 3.

Як видно з рис. 3, для учнів експериментальних та контрольних груп характерним є достатній рівень концентрації уваги. Проте високий і вищий за середній рівні концентрації уваги мають досить мало школярів експериментальних і контрольних груп. Таким чином, рівень концентрації довільної уваги у понад 40-50% молодших школярів не дає змоги забезпечити їм прийнятні умови для успішності виконання пізнавальної діяльності.

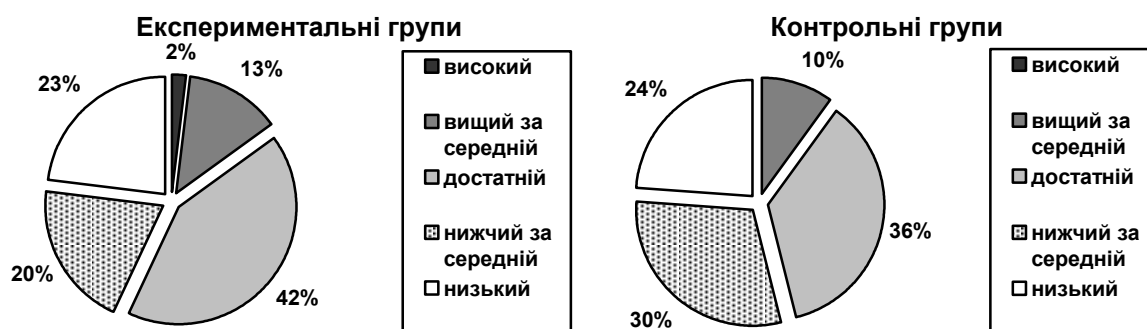

Рис. 3. Розподіл учнів експериментальних і контрольних груп за рівнями концентрації уваги на етапі констатувального дослідження

Результати молодших школярів за стійкістю уваги подано у формі діаграми на рис. 4.

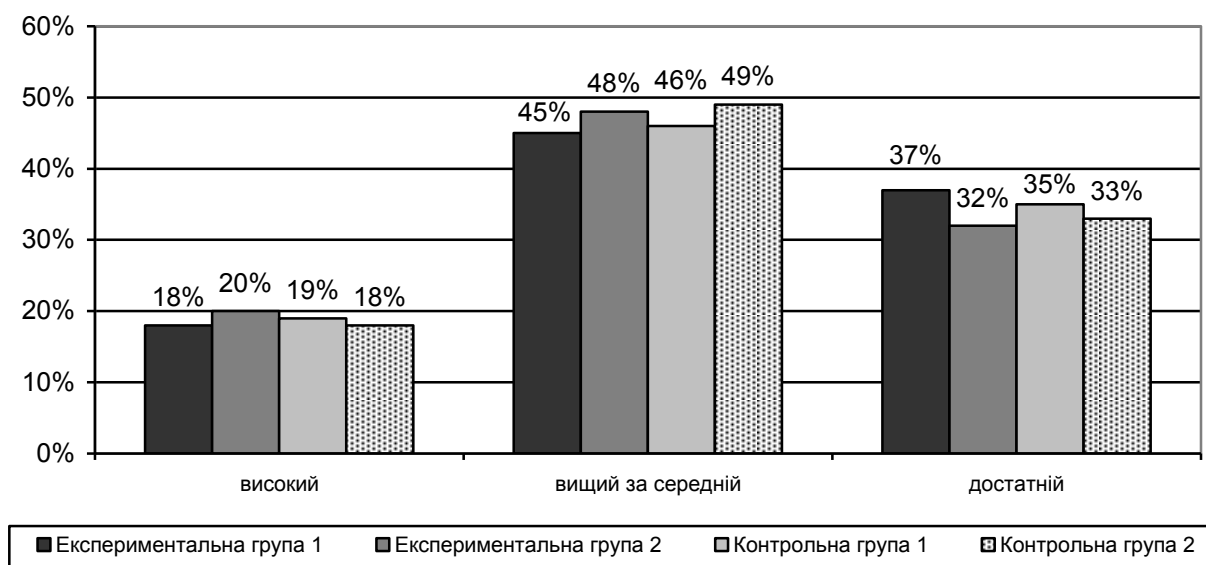

Рис. 4. Розподіл учнів експериментальних і контрольних груп за рівнями стійкості уваги на етапі констатувального дослідження

Встановлено, що між показниками експериментальних та контрольних груп немає статистично значущих відмінностей у рівнях стійкості довільної уваги за t-критерієм Стьюдента. В цілому у всіх школярів рівень концентрації довільної уваги є доволі низьким, стійкості – середнім. Це є свідченням нереалізованості вікових можливостей стосовно сформованості довільної уваги у молодших школярів.

Другий етап констатувального дослідження мав на меті визначення психологічних особливостей розвитку властивостей довільної уваги школярів поза контролем з боку дорослого. В якості критеріїв оцінки пізнавальної діяльності кожного учня виступали такі показники: загальний час виконання діяльності; загальний час зосередження без відволікань; максимальний час одного

зосередження, тобто найбільший інтервал часу, протягом якого дитина працювала, не відволікаючись; мінімальний час одного зосередження, тобто найменший проміжок часу, протягом якого учень працював без відволікання; загальний час відволікань; максимальний час одного відволікання; мінімальний час одного відволікання; кількість відволікань; кількість виконаних етапів одного завдання; кількість правильно виконаних завдань; кількість помилок.

Найвищі показники *стійкості* довільної уваги продемонстрували учні групи E2. Максимальні показники *часу діяльності* (54 хв. 50 сек.), *зосередження* (49 хв.), *безперервного зосередження* (26 хв. 45 сек.) у цій групі є найбільшими за вибіркою. Середні показники учнів цієї групи є так само найбільш високими, за винятком середньої тривалості діяльності (22 хв. 58 сек.), яка є дещо меншою, ніж у групі E1 (24 хв. 26 сек.). Звертає на себе увагу середній показник часу *безперервного зосередження*. Він є значно вищим, ніж в інших групах, і становить 6 хв. 4 сек. – стільки часу ці діти працювали в середньому, не відволікаючись.

Дещо нижчими виявилися показники, діагностовані у школярів групи E1. Хоча ці діти працювали протягом досить тривалого часу: середня тривалість зосередження – 20 хв. 26 сек. (максимальний показник у групі був зафіксований на рівні 44 хв. 30 сек.), але максимальний і середній час безперервного зосередження (23 хв. 10 сек. і 4 хв. 7 сек.) у них є нижчим, ніж в учнів групи K1 (28 хв. і 4 хв. 25 сек.). Найнижчі результати за вказаними характеристиками діагностовані в учнів групи K2. В цій групі були зафіксовані і максимальні, і середні показники: *часу діяльності* (35 хв. 55 сек. і 17 хв. 27 сек.), *зосередження* (33 хв. 15 сек. і 15 хв. 30 сек.), *безперервного зосередження* під час виконання учнями завдання (20 хв. 50 сек. і 3 хв. 37 сек.), що є найнижчими порівняно з показниками учнів усіх інших груп.

Школярі й експериментальних, і контрольних груп допустили у своїй роботі чимало помилок: 46 помилок у групі E1, 58 – у E2, 63 – у K1, 42 – у K2 (загальна кількість запропонованих молодшим школярам завдань дорівнює 105). Отримані дані свідчать про низький рівень *концентрації* довільної уваги у дітей. Тим часом у вказаній експериментальній серії дослідження умови виконання пізнавальної діяльності були найбільш простими: присутність дорослого так чи інакше спонукала учнів до актуалізації своєї уваги.

Статистично значущих відмінностей між показниками експериментальних і контрольних груп за часом виконання завдань і кількістю допущених помилок на початок констатувального дослідження не встановлено. Група K2 на статистично значущому рівні достовірності відрізняється від групи E1 лише за обсягом виконаної роботи ($\varphi^*=2,72$, $\rho<0,05$). В групі E1 зафіксована менша кількість учнів, які за час діяльності виконали менше 20 зразків запропонованих їм завдань.

На наступному, *третьому етапі* констатувального дослідження вивчалася сформованість пізнавальних процесів молодших школярів за допомогою таких методик: *сприймання* (методики: «Ілюзії сприймання», «Організація сприймання»); *мислення* (методики: «Мовленнєвий лабіринт» А. Лачинса, «Інтелектуальна лабільність», «Дослідження швидкості мислення», «Значення слів», «Додавання чисел з переключенням», а також методика Б.В. Зейгарник «Розуміння непрямого значення приказок і метафор»); *уява* (використано «Методику дослідження індивідуальних особливостей уяви»); *пам'ять* (методики: «Вивчи слова»,

«Визначення обсягу короткочасної зорової пам'яті», «Діагностика опосередкованої пам'яті», «Запам'ятай малюнки», «Запам'ятай цифри», «Назви слово»). Отримані нами емпіричні дані були опрацьовані за процедурою факторного (косокутова факторизація даних) та кореляційного аналізу. Найбільшу кількість кореляційних зв'язків у школярів експериментальних і контрольних груп було діагностовано між такими показниками:

- *гнучкою довільною увагою* і «якісним розподілом довільної уваги» ($r=0,719$, $\rho<0,01$), «запам'ятовуванням матеріалу» ($r=0,661$, $\rho<0,01$), «містичною увагою» ($r=0,401$, $\rho<0,05$), «пластичною увагою» ($r=0,651$, $\rho<0,01$), «творчою увагою» ($r=0,739$, $\rho<0,01$), «активною увагою» ($r=0,713$, $\rho<0,01$), «абстрагуванням» ($r=0,381$, $\rho<0,05$), «осмисленням» ($r=0,701$, $\rho<0,01$), «вибірковістю сприймання» ($r=0,691$, $\rho<0,01$), «вольовою формою довільної уваги» ($r=0,383$, $\rho<0,05$), «вторинною довільною увагою» ($r=0,411$, $\rho<0,05$), «глибокою довільною увагою» ($r=0,642$, $\rho<0,01$), «фокальним типом довільної уваги» ($r=0,382$, $\rho<0,05$);

- *інстинктивною формою довільної уваги* і «рефлексивною формою довільної уваги» ($r=0,592$, $\rho<0,01$), «предметністю сприймання» ($r=0,353$, $\rho<0,05$), «активною увагою» ($r=0,390$, $\rho<0,05$), «пластичною увагою» ($r=0,795$, $\rho<0,01$), «творчою увагою» ($r=0,684$, $\rho<0,01$), «містичною увагою» ($r=0,791$, $\rho<0,01$), «запам'ятовуванням матеріалу» ($r=0,681$, $\rho<0,01$);

- *рефлексивною формою довільної уваги* і «вольовою формою довільної уваги» ($r=0,461$, $\rho<0,05$), «осмисленням» ($r=0,444$, $\rho<0,05$), «інстинктивною формою довільної уваги» ($r=0,592$, $\rho<0,01$), «активною увагою» ($r=0,411$, $\rho<0,05$), «творчою увагою» ($r=0,731$, $\rho<0,01$), «відтворювальною увагою» ($r=0,691$, $\rho<0,01$), «запам'ятовуванням матеріалу» ($r=0,400$, $\rho<0,01$), «післядовільною формою довільної уваги» ($r=0,659$, $\rho<0,01$), «швидким переключенням уваги» ($r=0,654$, $\rho<0,01$), «предикативною довільною увагою» ($r=0,455$, $\rho<0,05$).

В результаті дослідження визначено *психологічні особливості становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови*:

- успішність становлення довільної уваги молодших школярів у навчальному процесі середніх закладів освіти досягається в результаті реалізації гнучкої, інстинктивної, рефлексивної, вольової та післядовільної її форм. Останні забезпечуються *властивостями* довільної уваги (глибока увага, якісний її розподіл, швидке переключення), *стадіями* функціонування довільної уваги (предикативною та вторинною), а також її *фокальним типом*;

- продуктивність становлення довільної уваги молодших школярів великою мірою залежить від розвитку пізнавальних процесів суб'єктів педагогічної взаємодії, а саме: *пам'яті* (здатності до запам'ятовування навчального матеріалу), *сприймання* (його вибірковості, предметності), *уяви* (її властивостей: містичної та пластичної уяви, творчої та активної уяви, відтворювальної уяви тощо), а також від розвитку *мисленнєвої операції абстрагування* та загальної здатності особистості до осмислення іншомовного матеріалу;

- успішність становлення довільної уваги молодших школярів у навчальному процесі середніх освітніх закладів залежить і від уміння вчителя реалізувати навчальні ситуації взаємодії – через засоби іншомовного мовлення – як автентичні ситуації, організувати пізнавальну діяльність школярів на уроках іноземної мови з

наближенням навчання до процесу реальної життєдіяльності. Це фасилітуватиме створення у школярів індивідуальної моделі світу, перенесення набутих раніше знань, вмінь і навичок на подальші ситуації іншомовної взаємодії з носіями мови в кроскультурному просторі.

Таким чином, отримані емпіричні результати свідчать про те, що на етапі констатувального дослідження в учнів зафіксовано низький рівень концентрації і стійкості довольної уваги, яка має місце і у разі контролю, і поза контролем з боку дорослого. Такі учні потребують застосування вчителем спеціальних зовнішніх стимулювальних впливів для активізації їх уваги. Останнє зумовлює необхідність створення й апробації структурно-функціональної моделі становлення довольної уваги молодших школярів, яку буде описано у третьому розділі дисертації.

У третьому розділі – *«Структурно-функціональна модель становлення довольної уваги молодших школярів засобами іноземної мови»* – описано авторську модель, спрямовану на становлення довольної уваги учнів початкових класів; запропоновано процедуру формування експерименту; інтерпретовано отримані після його проведення емпіричні дані й охарактеризовано психологічні чинники та умови становлення довольної уваги учнів на заняттях з іноземної мови.

З метою становлення довольної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови нами було розроблено його структурно-функціональну модель (рис. 5).

Ця модель передбачала використання *програми фасилітації становлення довольної уваги учнів початкової школи*, яка складалася з чотирьох блоків:

I блок: мотиваційно-актуалізуючий. Цей блок мав на меті створення психологічно комфортних умов для процесу формування у молодших школярів довольної уваги; актуалізацію стадій функціонування, властивостей, типів та форм довольної уваги за допомогою засобів і методів активного психологічного впливу. Для молодших школярів експериментальних груп нами було організовано цикл тренінгів, спрямованих на:

1. *Розвиток властивостей довольної уваги* (використано вправи «Тренінгу розвитку ефективної уваги для майбутніх першокласників» З.Є. Авакян, адаптовані нами для молодших школярів 1 та 2 класів).

2. *Актуалізацію стадій функціонування і типів довольної уваги* (використано вправи тренінгу «Розвиток уваги: 19 простих вправ» О.В. Козловського).

3. *Розвиток форм довольної уваги* (використано ігри і вправи з розвитку уваги дошкільників, розроблені А. Алексіною й адаптовані нами для учнів 1 та 2 класів).

4. *Актуалізацію типів довольної уваги* (використано вправи «Тренінгу розвитку уваги і пам'яті» Н. Самоукіної).

II блок: організаційний. На цьому етапі вчитель здійснював відбір методів, форм і засобів реалізації процесу становлення довольної уваги молодших школярів на уроках англійської мови.

На організаційному етапі реалізації програми було проведено розроблений нами психологічний тренінг *«Становлення довольної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови»* (загальним обсягом 70 академічних годин (2 кредити) – за рахунок факультативних занять), який містив три блоки вправ.

Перший блок вправ мав на меті актуалізацію *властивостей* довольної уваги учнів початкової школи. Використовувалися техніки інтерактивного моделювання, рольові

та ділові ігри.

Другий блок вправ тренінгу був спрямований на актуалізацію стадій функціонування довільної уваги молодших школярів. На цьому етапі використано техніки гештальт-терапії, символдрами, техніки стимуляції.

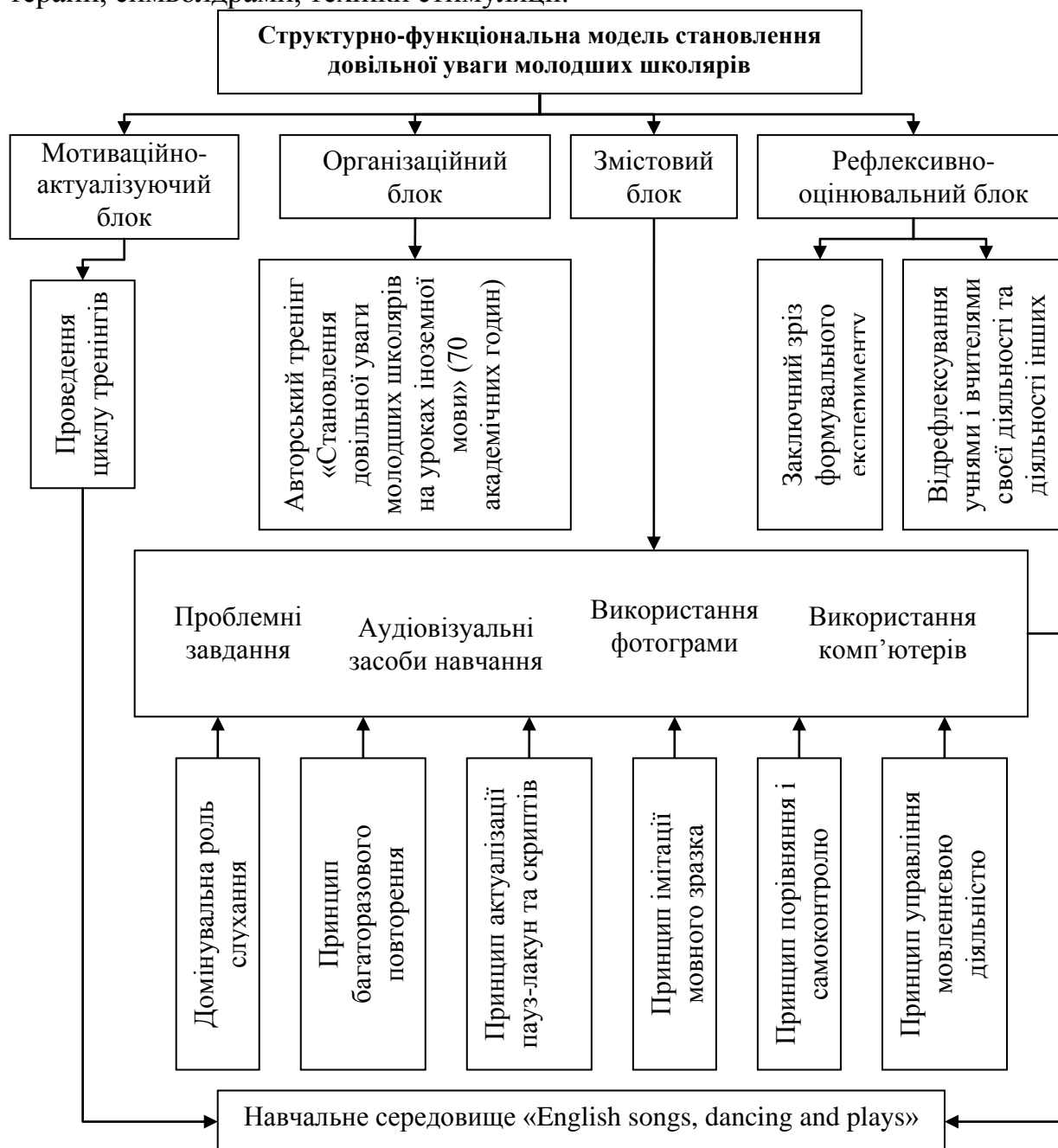

Рис. 5. Структурно-функціональна модель становлення довільної уваги молодших школярів засобами іноземної мови

Третій блок вправ був призначений для формування *типів* і *форм* довільної уваги учнів початкової школи. Застосовувалися творчі ігри, проблемні завдання.

III блок: змістовий. Метою реалізації цього блоку було використання вчителем на уроках іноземної мови творчих та проблемних завдань для актуалізації довільної уваги учнів початкової школи. На цьому етапі впроваджено в навчальний процес розроблену нами інноваційну програму «Creative World of the English Language» з широким використанням засобів зорового унаочнення і залученням учнів експериментальних груп до роботи англійського розмовного клубу.

З метою актуалізації фокального типу довільної уваги, а також інстинктивної, рефлексивної, вольової та післядовільної її форм ми пропонуємо використовувати можливості комп'ютера. Відтак, нами було організоване навчальне середовище «English songs, dancing and plays» для комп'ютерної підтримки вивчення англійської мови учнями початкової школи.

IV блок: рефлексивно-оцінювальний. На цьому етапі здійснено заключний зріз даних формульованого експерименту, а також відрефлексування молодшими школярами і вчителями власної діяльності та діяльності інших упродовж формульованого експерименту.

Розроблену нами структурно-функціональну модель становлення довільної уваги молодших школярів засобами іноземної мови було успішно апробовано в групах E1 і E2 на етапі формульованого експерименту, який тривав з 2018 по 2019 рр. Проаналізуємо отримані емпіричні дані. Найбільшу кількість прикладів написали першокласники групи E1 (в середньому 44), при цьому вони допустили менше помилок (7), ніж учні інших груп. Деяко нижчими є результати учнів групи E2 (середня кількість помилок у цій групі становить 13). Максимальну (за вибіркою) кількість помилок діагностовано в роботі респондента з групи K1 (52) і досліджуваного з групи K2 (41). Найнижчі результати за обсягом і точністю виконання пізнавальної діяльності так само зафіксовано в контрольних групах. У групі K2 першокласники написали порівняно невелику кількість зразків (35) і зробили багато помилок (у середньому – 28). У групі K1 кількість зразків становила 48, тоді як середня кількість помилок дорівнювала 25.

Таблиця 2

Розподіл учнів за рівнями сформованості стійкості і концентрації уваги в умовах виконання ними малоцікавого завдання в індивідуальному (формульованому) експерименті під контролем дорослого (у %)

Групи респондентів	Властивості довільної уваги	Рівні						
		Високий	Вищий за середній	Достатній		Нижчий за середній		Низький
				a)	b)	a)	b)	
E1	Стійкість	38	16	18	22	2	4	–
	Концентрація	26	31	22	10	9	2	–
E2	Стійкість	35	24	11	20	2	8	–
	Концентрація	34	32	9	12	8	5	–
K1	Стійкість	–	16	18	20	17	21	8
	Концентрація	5	11	16	20	15	26	7
K2	Стійкість	7	8	13	18	19	24	11
	Концентрація	6	12	14	15	21	22	10

Аналіз сформованості досліджуваних характеристик довільної уваги передбачає розподіл учнів за виділеними нами інтегральними рівнями стійкості і концентрації цієї уваги наприкінці формульованого експерименту, поданий у табл. 2.

Як видно з таблиці 2, найвищі результати продемонстрували молодші школярі груп E1 і E2. У формульованому експерименті високий рівень стійкості та концентрації довільної уваги мають близько 40% учнів експериментальних груп, які під час виконання малоцікавого завдання в індивідуальному експерименті під

контролем дорослого були здатні утримувати свою увагу на певному виді пізнавальної діяльності понад 15 хвилин. За цей час вони жодного разу не відволікалися від виконання завдання. Концентрація уваги в цих групах дітей також була досить високою: за весь час діяльності вони не зробили жодної помилки.

Крім того, близько 20% учнів груп E1 і E2 характеризуються вищим за середній рівнем стійкості та концентрації довільної уваги. Ці школярі можуть працювати, не відволікаючись, більше 9 хвилин, при цьому допускаючи невелику кількість помилок (близько 2-3). Велика група дітей (близько 40% учнів груп E1 і E2) мають середній рівень розвитку довільної уваги. Ці діти відчують певні труднощі в навчальній роботі, пов'язані з умінням довго й зосереджено працювати. В експериментальних групах несуттєвим є відсоток учнів, які мають рівень розвитку довільної уваги нижчий за середній.

Суттєво нижчими є результати розвитку довільної уваги молодших школярів контрольних груп. Зовсім невелика кількість учнів (близько 15%) мають високий і вищий за середній рівень стійкості і концентрації уваги, тоді як понад 40% школярам властивий низький та нижчий за середній рівні розвитку цих властивостей уваги. У більш ніж 30% учнів контрольних груп зафіксовано середній рівень сформованості довільної уваги. Отже, наприкінці формувального експерименту молодші школярі експериментальних та контрольних груп мали статистично значущі відмінності в емпіричних результатах ($\varphi^*=4,58$, $\rho<0,01$ – за високим рівнем; $\varphi^*=4,53$, $\rho<0,01$ – за вищим за середній рівнем; $\varphi^*=4,47$, $\rho<0,01$ – за низьким рівнем; $\varphi^*=4,42$, $\rho<0,01$ – за нижчим за середній рівнем). Такі результати свідчать про істотний вплив реалізації запропонованої нами структурно-функціональної моделі становлення довільної уваги на сформованість вміння молодших школярів виконувати малоцікаве завдання під контролем дорослого.

Суттєвою є також різниця в результатах школярів експериментальних і контрольних груп за показниками стійкості і концентрації уваги в умовах виконання ними малоцікавого завдання в індивідуальному експерименті за відсутності контролю з боку дорослого: максимальна тривалість діяльності в експериментальних групах набагато вища, ніж у групах K1 та K2 ($t=3,93$, $\rho<0,01$). Як і на початку формувального експерименту, наприкінці його кожен учень хоча б один раз відволікався під час роботи. Максимальна та мінімальна тривалість безперервного зосередження на завданні учнів груп E1 і E2 наприкінці формувального експерименту є також значно більшою за аналогічні показники в групах K1 і K2 ($t=3,38$, $\rho<0,05$ та $t=4,08$, $\rho<0,01$ відповідно).

Таким чином, аналіз отриманих емпіричних даних свідчить про те, що наприкінці формувального експерименту у більшості учнів груп E1 і E2 діагностовано більш високі показники стійкості і концентрації довільної уваги, ніж на його початку, тоді як у контрольних групах K1 і K2, навпаки, більшість учнів мають низькі значення за виокремленими параметрами. Дослідження показало, що наприкінці формувального експерименту учні експериментальних груп здатні набагато краще керувати своєю увагою самостійно, ніж їхні однолітки з контрольних груп. Це є свідченням дієвості запропонованої нами структурно-функціональної моделі формування довільної уваги молодших школярів. Учні початкових класів наблизилися за своїми характеристиками довільної уваги до рівня, необхідного для самостійного

виконання ними пізнавальної діяльності – без контролю з боку дорослого. В цьому плані була доцільною реалізація розробленої нами програми фасилітації становлення довільної уваги молодших школярів, що й забезпечило якісні зміни в її характеристиках.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів теоретико-експериментального дослідження дало можливість сформулювати такі **висновки**:

1. У вітчизняній та зарубіжній психології довільна увага розглядається як свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах та явищах навколишньої дійсності й на внутрішній, психічній діяльності. На початку становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови, коли мова і розуміння мовлення базуються на структурі значення, провідну роль у цьому процесі відіграє предметна віднесеність, наочний, зоровий образ (зображення), що виконує роль «внутрішньої форми», тобто своєрідної опори довільної уваги, а в подальшому – вербального мислення.

Актуалізація довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови відбувається в умовному, наближеному до реальної життєдіяльності, навколишньому просторі. Завдяки образам і творчим практикам як засобам розвитку довільної уваги актуалізується мовленнєва діяльність молодших школярів. Простір стає (умовно) парадигмою найбільш значущого і ціннісного змісту, що спочатку уособлював собою певний образ, спеціально створений вчителем. Інакше кажучи, виокремлення цього мовленнєвого образу стало підставою для побудови молодшими школярами індивідуальної моделі світу. Ритуалізовані реальні дії, що вміщують у своїй структурі «продукцію» всіх видів творчих практик, презентують символічну форму первинного образу, який створюється школярами з самого початку актуалізації довільної уваги.

2. З урахуванням результатів теоретичного аналізу наукової літератури визначено властивості, стадії, форми та типи довільної уваги особистості. *Властивостями* довільної уваги є: широка або вузька парадигма уваги, якісний або неякісний розподіл уваги, швидке або повільне переключення уваги, концентрована або флюктуальна увага, стійка або нестійка увага, глибока або поверхнева увага, гнучка або ригідна увага та ін. Зазначено, що функціонування довільної уваги охоплює первинну, предикативну та вторинну *стадії*. *Типами* довільної уваги виступають фокальний та периферійний. До *форм* довільної уваги відносимо механічну, інстинктивну, рефлексивну, вольову та післядовільну.

3. Проаналізовано особливості становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови і розроблено теоретичну модель актуалізації їх довільної уваги. Зазначено, що стимулювання розвитку довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови веде до збігу структури предметної дії учня зі структурою розгорнутого висловлювання (адресант – дія – об'єкт). Особливе значення гри для розвитку довільної уваги дає змогу стверджувати про об'єднувальний характер зображення діяльності (тут: ігрової) – про зв'язок між практикою й іноземною мовою. При цьому мається на увазі не окрема дія, а образотворча система, що передбачає домінуючу роль самого школяра як діяча, який за умовами «уявної

ситуації» був виключений з простору буденності. Зображуваний об'єкт і дії, пов'язані з ним (є, як правило, неактуальними, умовними), нагадуватимуть просту, буденну, повсякденну ситуацію (наприклад, гру з іграшкою або малювання, танок та ін.). Саме ця система набула віддзеркалення в іншомовному мовленні. Умовна образотворча система і система іншомовного мовлення тісно взаємопов'язані і перебувають у ситуації взаємного породження. Тому довольна увага виступає з'єднувальною ланкою, а не «посередником» між практикою і мовою.

Завдяки стимулюванню вчителем довольної уваги молодших школярів створюється образ, який орієнтується на зображення в ситуації обмеженого умовного поля. Саме цей механізм наближує навчальні ситуації до реальних, які матимуть своє продовження в майбутньому житті школярів, даватимуть їм змогу «переносити» набуті на уроках знання, вміння і навички на подальші ситуації іншомовної взаємодії з носіями мови в кроскультурному просторі.

4. В результаті дослідження встановлено *психологічні особливості становлення довольної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови:*

– успішність становлення довольної уваги молодших школярів у навчальному процесі середніх освітніх закладів досягається завдяки реалізації гнучкої, інстинктивної, рефлексивної, вольової та післядовільної її форм. Останні забезпечуються *властивостями* довольної уваги (глибока увага, якісний її розподіл, швидке переключення), *стадіями* функціонування довольної уваги (предикативною та вторинною), а також її *фокальним типом*;

– продуктивність становлення довольної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови великою мірою залежить від розвитку пізнавальних процесів суб'єктів педагогічної взаємодії, а саме: *пам'яті* (здатності до запам'ятовування навчального матеріалу), *сприймання* (його вибірковості, предметності), *уяви* (її властивостей: містичної та пластичної уяви, творчої та активної уяви, відтворювальної уяви тощо), а також від розвитку *мисленнєвої операції абстрагування* та загальної здатності особистості до осмислення іншомовного матеріалу;

– успішність становлення довольної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови залежить і від уміння вчителя реалізувати навчальні ситуації іншомовної взаємодії як автентичні, організувати пізнавальну діяльність школярів із наближенням навчання до процесу реальної життєдіяльності. Це фасилітуватиме створення в учнів індивідуальної моделі світу, перенесення набутих раніше знань, вмінь і навичок на подальші ситуації іншомовної взаємодії з носіями мови в кроскультурному просторі.

5. Розроблено структурно-функціональну модель становлення довольної уваги молодших школярів засобами іноземної мови, що передбачає реалізацію програми фасилітації формування її характеристик в учнів початкових класів. Ця програма складається з чотирьох блоків: I блок – мотиваційно-актуалізуючий, II блок – організаційний, III блок – змістовий, IV блок – рефлексивно-оцінювальний. У процесі формувального експерименту підтверджено дієвість програми фасилітації становлення довольної уваги молодших школярів засобами іноземної мови. Розроблено й апробовано в ході формувального експерименту психологічний тренінг «Становлення довольної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови», який містить три блоки вправ, покликаних актуалізувати характеристики довольної уваги молодших

школярів експериментальних груп.

6. З урахуванням отриманих у формувальному експерименті результатів виокремлено *психологічні умови становлення довільної уваги молодших школярів засобами іноземної мови*:

- актуалізація в учнів початкової школи образу, який завдяки вказівним жестам вчителя супроводжуватиме мовленнєву експлікацію думки школярів. Таким чином вказівний жест трансформується у парадигму умовного простору, подальші перетворення якого фасилітують появу «вказівного поля» у системі довільної уваги школяра;

- наближення пізнавальної діяльності молодших школярів до реальної життєдіяльності в навколишньому просторі. Простір стає (умовно) парадигмою найбільш значущого і ціннісного змісту, що спочатку уособлював собою певний образ, спеціально створений вчителем;

- збіг структури предметної дії учня із парадигмою розгорнутого висловлювання (адресант – дія – об'єкт). При цьому особливе значення гри для розвитку довільної уваги дає змогу зробити висновок про об'єднувальний характер зображення діяльності (тут: ігрової) – про зв'язок між практикою й іноземною мовою;

- створення своєрідної образотворчої системи. Вона передбачає домінуючу роль самого школяра як активного виконавця пізнавальної діяльності, який за умовами «уявної ситуації» був виключений з простору буденності. Зображуваний об'єкт і дії, пов'язані з ним (є, як правило, неактуальними, умовними), нагадуватимуть просту, буденну, повсякденну ситуацію (наприклад, гру з іграшкою або процес малювання, танок тощо);

- розширення парадигми довільної уваги (наприклад, за рахунок включення до неї все більшої кількості дій з об'єктом), що є опорою для створення молодшими школярами цілісних текстів іноземною мовою.

7. Визначено *психологічні чинники становлення довільної уваги молодших школярів засобами іноземної мови*:

- врахування вчителем характеристик довільної уваги через становлення символічного або умовного поля, що розвивається одночасно зі словом, і надання важливого значення «внутрішній формі» останнього;

- розвиток й ускладнення внутрішньої форми мовлення, на основі чого і відбувається становлення іншомовного висловлювання молодшого школяра;

- фасилітація з боку вчителя довільної уваги, завдяки чому створюється образ, який спирається на зображення в ситуації обмеженого умовного поля, і відбувається іншомовна взаємодія. Саме цей механізм наближує навчальні ситуації до реальних, які матимуть своє продовження в майбутньому житті школярів, даватимуть їм змогу «переносити» набуті на уроках знання, вміння і навички в подальші ситуації іншомовної взаємодії з носіями мови в кроскультурному просторі.

Перспектива подальших досліджень полягає у вдосконаленні психодіагностичного інструментарію для дослідження всіх властивостей довільної уваги молодших школярів, у вивченні впливу ментальних, соціокультурних і соціопсихологічних чинників на прояв компонентів фокального та периферійного типів довільної уваги. Перспективним є проведення спеціальних досліджень, спрямованих на з'ясування особливостей впливу психологічних механізмів формування довільної уваги учнів на

становлення їх механічної, інстинктивної, рефлексивної, вольової та післядовільної форм уваги.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Навчальні посібники:

1. Івашкевич, Е.Е. & Ляшенко, Л.В. (2019). Навчальне середовище «English songs, dancing and plays». (Навчальний посібник). Рівне : РДГУ. 680 с. (*Доробок здобувачки полягає в розробці навчальних вправ та ігор для вивчення англійської мови молодшими школярами*).
2. Ivashkevych, E.E. & Liashenko, L.V. (2019). Creative English for pupils of Primary school. (Навчальний посібник). Рівне : РДГУ. 560 с. (*Доробок здобувачки полягає в розробці творчих завдань для вивчення англійської мови молодшими школярами*).

II. Навчально-методичні посібники:

3. Ivashkevych, E.E. & Liashenko, L.V. (2018). Creative World of the English Language. (Навчально-методичний посібник). Рівне : РДГУ. 545 с. (*Доробок здобувачки полягає в розробці творчих, нестандартних завдань для вивчення англійської мови молодшими школярами в парадигмі моделювання комп'ютерно зорієнтованого навчання*).

III. Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Дідик, Л.В. (2002). Колаж як засіб розвитку деяких психологічних особливостей молодшого школяра на уроках англійської мови в 2 класі. *Психологія: зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова*, 18, 111–117. Київ.
5. Дідик, Л.В. (2003). Наочність як засіб створення комунікативної мотивації навчання усного іншомовного спілкування. *Психологія: зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова*, 19, 153–157. Київ.
6. Дідик, Л.В. (2003). Особливості розвитку уваги молодших школярів. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. V (2): Психофізіологія. Генетична психологія*, 32–40. Київ.
7. Дідик, Л.В. (2012). Колажна наочність та прийоми роботи з нею на уроках англійської мови в початковій загальноосвітній школі. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка*, 17, 179–183. Київ.

IV. Статті в наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних:

8. Liashenko, L.V. (2020). Psychological Peculiarities of the Development of Junior Students' Voluntary Attention in the Process of Teaching English at Secondary School. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський*, 50, 127–145 (*Index Copernicus*).

V. Статті у міжнародних періодичних виданнях, які входять до наукометричних баз даних:

9. Ляшенко, Л.В. (2018). Особливості використання лексико-семантичних схем на уроках англійської мови в початковій школі. *Science Review: RS Global Sp. Poland*, 6, 18–22 (*Index Copernicus*).

VI. Статті в інших виданнях:

10. Дідик, Л.В. (2003). Формування навичок самостійної роботи учнів. *«EnglishPlus»*: зб. наук. праць Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка, №1–2, 2–4. Київ.
11. Дідик, Л.В. (2012). Навчання молодших школярів говорінню з використанням методу Total Physical Response на уроках англійської мови в загальноосвітній школі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 33, 94–97. Київ.
12. Дідик, Л.В. (2012). Шляхи розвитку мислення молодших школярів на уроках англійської мови. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Додаток 1 до вип. 27, IX (42): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*, 200–206. Київ.

VII. Методичні посібники:

13. Івашкевич, Е.Е. & Ляшенко, Л.В. (2018). Психологічний тренінг «Становлення довільної уваги молодших школярів на уроках англійської мови». (Методичний посібник). Рівне : РДГУ. 296 с. (*Доробок здобувачки полягає в розробці тренінгових вправ та ігор для актуалізації довільної уваги молодших школярів на уроках англійської мови*).

АНОТАЦІЇ

Ляшенко Л.В. Психологічні особливості розвитку довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав, 2021.

Дисертацію присвячено вивченню процесу розвитку довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови.

У роботі розкрито методологічне підґрунтя дослідження, поглиблено зміст психологічної характеристики уваги як пізнавального процесу. Зазначено, що у молодших школярів на уроках іноземної мови довільна увага актуалізується через образ. Останній є не просто результатом уявлення, але й зоровим узагальненням, що супроводжує мовленнєву експлікацію думки учня завдяки вказівним жестам вчителя.

З урахуванням результатів теоретичного аналізу наукової літератури встановлено властивості, стадії, форми та типи довільної уваги особистості. Зазначено, що стадіями функціонування довільної уваги виступають такі: первинна, предикативна та вторинна. Типами довільної уваги є фокальний та периферійний. До форм довільної уваги відносимо механічну, інстинктивну, рефлексивну, вольову та післядовільну.

Розроблено та успішно апробовано у процесі формування експерименту структурно-функціональну модель становлення довільної уваги молодших школярів засобами іноземної мови. Розроблено й апробовано в ході формування експерименту психологічний тренінг «Становлення довільної уваги молодших школярів на уроках іноземної мови», який містить три блоки вправ, покликани актуалізувати характеристики довільної уваги молодших школярів експериментальних груп. З'ясовано психологічні особливості, чинники та умови

становлення довільної уваги молодших школярів у процесі навчання іноземної мови.

Ключові слова: довільна увага, пізнавальні процеси, первинна довільна увага, предикативна довільна увага, вторинна довільна увага, фокальний тип, периферійний тип.

Ляшенко Л.В. Психологические особенности развития произвольного внимания младших школьников в процессе обучения иностранному языку. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Переяслав, 2021.

Диссертация посвящена изучению процесса развития произвольного внимания младших школьников в процессе обучения иностранному языку.

В работе раскрыты методологические основы исследования, углублено содержание психологических характеристик внимания как познавательного процесса. Отмечено, что у младших школьников на уроках иностранного языка произвольное внимание актуализируется через образ. Последний является не просто результатом представления, но и зрительным обобщением, сопровождает речевую экспликацию мысли школьников благодаря указательным жестам учителя.

С учётом результатов теоретического анализа научной литературы установлены свойства, стадии, формы и типы произвольного внимания личности. Отмечено, что стадиями функционирования произвольного внимания выступают первичная, предикативная и вторичная. Типами произвольного внимания является фокальный и периферический. К формам произвольного внимания относятся механическая, инстинктивная, рефлексивная, волевая и постпроизвольная.

Разработана и успешно апробирована в процессе формирующего эксперимента структурно-функциональная модель становления произвольного внимания младших школьников средствами иностранного языка. Разработан и апробирован в ходе формирующего эксперимента психологический тренинг «Становление произвольного внимания младших школьников на уроках иностранного языка», который содержит три блока упражнений, используемые с целью актуализации характеристик произвольного внимания младших школьников экспериментальных групп. Выявлены психологические особенности, факторы и условия становления произвольного внимания младших школьников в процессе обучения иностранному языку.

Ключевые слова: произвольное внимание, познавательные процессы, первичное произвольное внимание, предикативное произвольное внимание, вторичное произвольное внимание, фокальный тип, периферийный тип.

Liashenko L.V. Psychological peculiarities of the development of voluntary attention of schoolchildren from primary school in the process of learning a foreign language. – Manuscript.

Dissertation for Candidate degree in Psychology in specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – State University «Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda», Pereyaslav, 2021.

The dissertation deals with the problem of studying a process of the development of voluntary attention of junior schoolchildren in the process of learning a foreign language by them.

The methodological basis of the research was revealed, the content of the psychological characteristics of attention as a cognitive process was deepened. It was noted that as for pupils from primary school at foreign language lessons their voluntary attention was actualized through the image. The latter is not just the result of the person's imagination, but also a visual generalization that accompanies the verbal explication of pupils' thoughts through the teacher's pointing gestures.

It was noted that the actualization of voluntary attention of junior pupils at the lessons of a foreign language takes place in a conditional, close to a real life, in the surrounding space. Thanks to images and creative practices as means of developing voluntary attention, the speech activity of junior schoolchildren has been actualized. Space becomes (conditionally) a paradigm of the most significant and valuable content, which originally embodied a certain image, specially created by a teacher. In other words, the isolation of this speech image became the basis for the construction of the individual model of the world by pupils from primary schools. Ritualized real actions, which are contained in their structure of the "products" of all kinds of creative practices, present a symbolic form of such kind of a primary image, which is created by schoolchildren from the very beginning of the actualization of their voluntary attention.

Taking into account the results of theoretical analysis of the scientific literature, the characteristics, stages, forms and types of voluntary attention of the individual were established. It was noted that the stages of functioning of voluntary attention are such, as: a primary stage, predicative and secondary ones. The types of voluntary attention are focal and peripheral. The forms of voluntary attention include mechanical, instinctive, reflexive, volitional and post-voluntary ones.

The structural-functional model of the formation of voluntary attention of junior schoolchildren by means of a foreign language was developed and successfully tested in the course of formative experiment. The psychological training "The formation of voluntary attention of junior schoolchildren at the lessons of a foreign language" was also developed and tested during the formative experiment. It contains three blocks of exercises designed to update the characteristics of voluntary attention of junior schoolchildren of experimental groups.

As a result of our research the psychological features of the formation of voluntary attention of schoolchildren from primary school at the lessons of a foreign language were established: the success of the formation of voluntary attention of pupils from primary school is achieved through the implementation of flexible, instinctive, reflective, volitional and post-volitional forms of the attention. The latter are provided by the characteristics of voluntary attention (deep attention, its qualitative distribution, rapid switching), the stages of functioning of voluntary attention (predicative and secondary ones), as well as its focal type; the productivity of the formation of voluntary attention of junior schoolchildren at the lessons of a foreign language largely depends on the development of cognitive processes of subjects of pedagogical interaction, such as: their memory (the ability to memorize educational material), pupils' perception (its selectivity, subjectivity), their imagination (its characteristics: mystical and plastic imagination, creative and active

imagination, reproductive one, etc.), as well as the development of a mental operation of abstraction and a general ability of the individual to comprehend foreign language material; the success of the formation of voluntary attention of pupils from primary school at foreign language lessons depends on the teacher's ability to implement learning situations of foreign language interaction as authentic ones, to organize cognitive activity of schoolchildren with the approach of learning to the process of a real life. This will facilitate the creation of an individual model of the world of pupils, the transfer of previously acquired knowledge, skills and abilities to further situations of foreign language interaction with native speakers in the cross-cultural space.

Psychological factors of the formation of voluntary attention of junior schoolchildren by means of a foreign language were determined: taking into account by the teacher the characteristics of voluntary attention through the formation of a symbolic or conditional field that develops simultaneously with the word, and giving importance to the "internal form" of the latter; the development and the complication of the internal form of speech, on the basis of which the formation of a foreign language expression of a junior pupil takes place; the facilitation by the teacher a voluntary attention, which creates an image that is based on the image in a paradigm of situation of limited conditional field, and there is a foreign language interaction. It is this mechanism that brings learning situations closer to real ones, which will be continued in a future life of pupils, will allow them to "transfer" knowledge, skills and abilities acquired at the lessons to further situations of foreign language interaction with native speakers in a cross-cultural space.

Key words: voluntary attention, cognitive processes, primary voluntary attention, predicative voluntary attention, secondary voluntary attention, a focal type, a peripheral type.

Підписано до друку 19.02.2021 р. Формат 60х90 1/16..
Умовн. др. арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 0,9
Наклад 80 прим. Зам. № 1902/01.

Надруковано ФОП Гузік О.М.
Реєстраційний номер №2705814113
м. Київ, вул. Б. Гаврилишина, 16
Тел.: 338-16-61.